

ANNA JABŁOŃSKA
ARTUR HAMRYSZCZAK

OBRAZ REFORMACJI SZLACHECKIEJ W WIELKOPOLSCE TRZYDZIEŚCI LAT PO KONFEDERACJI WARSZAWSKIEJ W ŚWIETLE ŹRÓDŁA KOŚCIELNEGO

WSTĘP

Podstawę źródłową artykułu stanowi księga wizytacyjna archidiekanatu gnieźnieńskiego Wincentego de Seve (E 40)¹, określająca także zakres terytorialny i chronologiczny. Archidiekanat gnieźnieński należący do archidiecezji gnieźnieńskiej znajdował się we wschodniej części Wielkopolski, prawie w całości na terytorium województwa kaliskiego². Liczył on około 7800 km² i na początku XVII wieku tworzyło go osiem dekanatów. Wizytacja obejmuje opis 179 parafii oraz jedenaście świątyń filialnych i kaplic (E 40, E 2b, E 3, E 6)³. Stanowią one teren i jednostki kościelne rozpatrywane w artykule.

Dr hab. ANNA JABŁOŃSKA, prof. UJK – Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach, Wydział Humanistyczny, Instytut Historii; e-mail: annajablonska@ujk.edu.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0111-7011>.

Dr ARTUR HAMRYSZCZAK – adiunkt, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Wydział Nauk Humanistycznych, Instytut Historii (Ośrodek Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych); e-mail: artur.hamryszczak@kul.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2578-9971>.

¹ Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, Akta Konsystorza Generalnego, E sygn. 40 – Wizytacja archidiekanatu gnieźnieńskiego Wincentego de Seve 1608-1609.

² „Województwo kaliskie w drugiej połowie XVI wieku”. Mapa w skali 1:500 000 — GeoNode (atlasfontium.pl), dostęp 11.08.2023.

³ Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, Akta Konsystorza Generalnego, E sygn. 40 – Wizytacja archidiekanatu gnieźnieńskiego Wincentego de Seve 1608-1609; E sygn. 2b – Wizytacja archidiekanatu gnieźnieńskiego Adama Leśniewskiego bez dekanatu konińskiego 1632-1633; E sygn. 3 – Wizytacja archidiekanatu gnieźnieńskiego Świętosława Strzałkowskiego i Jakuba Dubickiego 1639-1640; E sygn. 6 – Wizytacja archidiekanatu gnieźnieńskiego Stanisława Lipskiego 1696-1699; Marian Aleksandrowicz, *Archidiekanat gnieźnieński w latach 1706-1721* (Lublin, 1973, mps),

Artykuły są objęte licencją Creative Commons Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 4.0 Międzynarodowe (CC BY-NC-ND 4.0)

Obraz reformacji powstał z danych z lat 1608-1609. Od konfederacji warszawskiej dzieli je więc ponad 30 lat. Istnieje różna periodyzacja reformacji w Polsce i między innymi wydziela się następujące etapy: 1520-1548, 1548-1573 oraz 1573-1607/1608⁴. Dwie z tych cezur stanowią jednocześnie ważne odnośniki w artykule – rok 1573 oraz lata 1607-1608 rokосу Zebrzydowskiego uznawanego za koniec reformacji. Ponadto okres ponad 35 lat daje możliwość oglądu sytuacji w momencie, gdy upłynęło już sporo czasu od konfederacji – idee zdążyły zblaknąć, a pokolenie z 1573 r. starzało się lub zostało zastąpione przez kolejne. Jednocześnie nie był on jeszcze na tyle długi, aby konfederacja i reformacja odeszły w niepamięć, a zwycięstwo kontreformacji/reformy Kościoła, wojny z innowiercami zagrażającymi istnieniu Polski i zmiany w mentalności staropolskiej dopiero trwały. Kończył się renesans, a zaczynał barok. Początek XVII wieku był bardzo ciekawym momentem między starym a nowym.

Księga de Seve jest pierwszą zachowaną z terenu archidiakonatu gnieźnieńskiego. Wizytacje archidiakonatu stanowiły efekt wzmożonej kontroli i narzędzie naprawy Kościoła w epoce potrydenckiej. Obecnie to cenne źródło historyczne⁵. Omawiana księga wizytacji z początku XVII wieku zawiera bardzo skrupulatny opis. Jej formularz obejmuje trzy zasadnicze części: 1) kościół – między innymi prawo patronatu, obsadę duchowieństwa, stan tzw. „sakramentów”, wyposażenie; 2) „cultus divinus” – między innymi cura animarum, nabożeństwa, chrzty, bractwa oraz czy heretycy i ekskomunikowani nie są pochowani na cmentarzu; 3) pleban – obyczaje, wygląd, obowiązki (msze, kazania, księgi, spowiedź i komunia parafian), oraz tzw. gorszycieli, w tym „heretyków” (E 40 22v-23)⁶. Na szeroką gamę danych składały się także informacje o protestantach.

29, 134, 136-137; Józef Dobosz, red., *Dzieje Gniezna – pierwszej stolicy Polski* (Gniezno: Miasto Gniezno, Powiat Gnieźnieński, 2016), 207-326; Anna Jabłońska, *Funkcje społeczne archidiakonatu gnieźnieńskiego w XVII wieku* (Kielce: Uniwersytet Jana Kochanowskiego, 2013), 23-33; Bolesław Kumor, „Granice metropolii i diecezji polskich (966-1939)”, *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 18(1969): 301-330; Jerzy Topolski, „Gniezno miastem wielkich jarmarków”, w *Dzieje Gniezna*, red. Jerzy Topolski (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1965), 271-274; Jerzy Topolski, red., *Dzieje Wielkopolski*, t. 1: *Do roku 1793* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1969).

⁴ Janusz Małek, „Periodyzacja reformacji w Polsce”, *Czasy Nowożytne* 31(2017): 19-26.

⁵ Artur Hamryszczak, „Canonical visitations as historical source”, *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 105(2016): 53-62.

⁶ Anna Jabłońska, „Obraz duchowieństwa parafialnego w świetle wizytacji Wincentego de Seve (1608-1609). Wybrane aspekty”, *Roczniki Humanistyczne* 65, z. 2(2017): 5-22; Bolesław Kumor, „Nieznane Ordinationes et Decreta synodu kurzelowskiego z 6-8 VI 1617”, *Prawo Kanoniczne: Kwartalnik Prawno-Historyczny* 11, nr 1-2(1968): 275-315.

POZYCJA SZLACHTY W POLSCE, KONFEDERACJA WARSZAWSKA

Na przestrzeni kilku wieków rycerstwo-szlachta uzyskała szereg przywilejów, które gwarantowały jej monopol polityczny, gospodarczy, społeczny i kulturowy, gdzie wolność szlachecka była warunkiem nadrzędnym. Szlachecki wzorzec osobowy składał się z określonych uwarunkowań, cech i odniesień, między innymi pobożności i szlacheckiej wolności⁷. W Polsce i w państwie polsko-litewskim w ciągu wielu wieków występowały różne, z czasem coraz liczniejsze wyznania, a protestantyzm był jednym z wielu⁸.

Konfederacja warszawska, wynikająca także z tradycji wolności i pozycji szlachty, została uchwalona w specyficznym momencie – po śmierci ostatniego Jagiellona, w okresie reformacji, przy okazji elekcji króla powiązanego z nocą św. Bartłomieja. Dla zachowania pokoju wewnętrznego stanowiła ona ważną zasadę: cała szlachta zyskiwała prawo swobodnego wyboru swojej wiary, a władze państwowe nie mogły jej dyskryminować ze względu na wyznanie⁹.

Z racji charakteru konfederacji artykuł dotyczy szlachty. Zostanie przedstawiona próba odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób na konkretnym terenie trzydzieści kilka lat po 1573 r. funkcjonowały wyznania reformowane.

OBRAZ REFORMACJI W WIELKOPOLSCE

Zagadnienie reformacji w Europie i w Polsce należy do najważniejszych problemów badanych przez historyków¹⁰, dlatego nie ma potrzeby przypomnienia go.

---

⁷ Urszula Świdarska-Włodarczyk, *Homo nobilis. Wzorzec szlachcica w Rzeczypospolitej XVI i XVII wieku* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2017).

⁸ Michał Kopczyński i Wojciech Tygielski, red., *Pod wspólnym niebem. Narody dawnej Rzeczypospolitej* (Warszawa: Muzeum Historii Polski i Bellona, 2010); Andrzej Rykała, *Mniejszości religijne w Polsce. Geneza, struktury przestrzenne, tło etniczne* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2011); Janusz Tazbir, „Mniejszości wyznaniowe w Polsce XVI-XX w.”, w *Jezuicka ars historica. Prace ofiarowane Księdzu Profesorowi Ludwikowi Grzebieniowi*, red. Marek Ingot i Stanisław Obirek (Kraków: Wydawnictwo WAM, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum”, 2001), 543-545.

⁹ *Konfederacja warszawska 1573 roku wielka karta polskiej tolerancji*, oprac. Mirosław Korolko i Janusz Tazbir (Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1980); Mirosław Korolko, *Klejnot swobodnego sumienia. Polemika wokół konfederacji warszawskiej 1573-1658* (Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1974); Janusz T. Maciuszko, *Konfederacja warszawska 1573 roku. Geneza, pierwsze lata obowiązywania* (Warszawa: Chrześcijańska Akademia Teologiczna, 1984); Janusz Tazbir, *Tradycje tolerancji religijnej w Polsce* (Warszawa: Książka i Wiedza, 1980).

¹⁰ Na przykład Kazimierz Bem, „Ustroje Kościołów ewangelicko-reformowanych w Rzeczypospolitej Obojga Narodów na przełomie XVI i XVII w.”, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*

Warto natomiast przywołać te elementy, które są istotne dla podejmowanego tematu, czyli wiodąca rola szlachty, jej struktura oraz czynniki polityczne i różnorodne relacje łączące szlachtę, magnaterię i króla, idea kościoła narodowego, ruch egzekucji praw i dóbr, XVI-wieczna wolna elekcja i różnowierczy kandydaci, antyklerykalizm szlachty i jej sprzeciw wobec jurysdykcji kościelnej, narastająca wobec szlachty konkurencja ekonomiczna Kościoła. Swoją rolę odegrał także rozwijający się nurt humanizmu, możliwość korzystania z druku i studia na protestanckich uniwersytetach, np. w Królewcu. Polska specyfika sprawiła, iż reformacja stanowiła tu niekiedy interes stanowy i polityczny, a nie wyznaniowy¹¹. Kościoły reformowane, uzależnione od szlachty, nigdy nie stały się silne, a Kościół katolicki, który wciąż miał silne podstawy materialne i udział w rządach krajem oraz pomoc jezuitów, nie stracił zasadniczo na znaczeniu. Ponadto duchowieństwo w zdecydowanej większości było także szlachtą¹².

Wielkopolska należała do tych terenów, gdzie najwcześniej pojawiła się reformacja, przybywająca ze Śląska i krajów niemieckich oraz z Pomorza i Prus¹³. Jednak ostatecznie wielkopolska reformacja okazała się słabsza niż małopolska. Charakterystyczną jej cechą stanowiła struktura nowych wyznań, z których najbardziej popularni byli bracia czescy i luteranizm¹⁴. Bracia czescy, odłam husytyzmu, przybyli w 1548 r. oraz w czasie wojny trzydziestoletniej. Zdobyli dużą przychylność między innymi szlachty województwa kaliskiego. Liczba ich zborów to w XVI wieku 50, a na początku XVII wieku – 25¹⁵.

57(2013): 123-153; Jean Delumeau, *Reformy chrześcijaństwa w XVI i XVII w.*, t. 1-2 (wydanie uzupełnione, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1986); Jerzy Kłoczowski, *Dzieje chrześcijaństwa polskiego* (Warszawa: Świat Książki, 2007), 101-149; Bolesław Kumor i Zdzisław Obertyński, red., *Historia Kościoła w Polsce*, t. 1: *Do roku 1764*, cz. 2: *Od roku 1506* (Poznań: Pallottinum, 1974), 6-151.

¹¹ Zob. np. Gottfried Schramm, *Szlachta polska wobec reformacji 1548-1607* (Warszawa: Neriton, 2013); Kłoczowski, *Dzieje chrześcijaństwa*, 108-123.

¹² Urszula Augustyniak, „Antyklerykalizm szlachecki w Rzeczypospolitej Obojga Narodów jako problem badawczy”, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 57(2013): 96-122, 146-168, 197-221, 316-361; Piotr Kościelny, *Dzieje reformacji w Polsce* (Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 2017); Stanisław Litak, *Od reformacji do Oświecenia. Kościół katolicki w Polsce nowożytnej* (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1994), 11-66; Schramm, *Szlachta polska*; Jacek Wijaczka, „Reformacja w Koronie w XVI w. – sukces czy niepowodzenie?”, *Gdański Rocznik Ewangelicki* 8(2014): 13-34.

¹³ O czym świadczyła między innymi liczba zborów na całym terenie, liczba duchowieństwa protestanckiego, istnienie silnych ośrodków protestanckich itp. Zob. Schramm, *Szlachta polska*, 40-78, 97-133; Kłoczowski, *Dzieje chrześcijaństwa*, 124-125.

¹⁴ Janusz Małek, „Zarys dziejów Reformacji w Wielkopolsce”, *Gdański Rocznik Ewangelicki* 10(2016): 21-31; Schramm, *Szlachta polska*, 98-133.

¹⁵ Jolanta Dworzaczkowa, „Żywe słowo w działalności różnowierców wielkopolskich”, *Roczniki Humanistyczne* 34, z. 2(1986): 145-148; Jolanta Dworzaczkowa, *Reformacja i kontrreformacja w Wielkopolsce* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1995), 13-16, 20-24, 138-224; Jolanta Dworzaczkowa, *Bracia czescy w Wielkopolsce w XVI i XVII wieku* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe

Wizytacje parafii katolickich pozwalają na stworzenie obrazu reformacji na danym terenie. Parafia jako podstawowa jednostka odgrywała istotną rolę w Kościele i społeczeństwie, także według soboru trydenckiego¹⁶ i co widać w formularzu wizytacji. Dlatego też jej brak lub złe funkcjonowanie z powodu przejścia przez protestantów powodowały spory problem.

Obraz reformacji w archidiecezji gnieźnieńskiej z początku XVII wieku (także pojedyncze przypadki osób, które przeszły na katolicyzm „w ostatnim czasie” oraz „dzieci”) wg E 40

Liczba parafii, w których mieszkała szlachta protestancka (bez właścicieli)	Liczba parafii, w których prawo patronatu należało do właściciela wsi – protestanta	Ogółem liczba szlachty – protestantów	Liczba parafii i filii w dekanacie
Dekanat Świętej Trójcy			
7	1	15	25
Dekanat św. Michała			
2	0	2	20
Dekanat św. Piotra i Pawła			
1	2	4	19
Dekanat Konin			
7	2	19	29
Dekanat Łekno			
5	1	8	22
Dekanat Sępólno			
2	0	5	17
Dekanat Słupca			
2	3	6	27
Dekanat Żnin			
5	4	ok. 12	31
Ogółem			
31	13	ok. 71-72	190

Semper, 1997), 196; Kościelny, *Dzieje reformacji w Polsce*, 168-177; Józef Łukaszewicz, *O kościołach Braci Czeskich w dawnej Wielkiej Polsce* (Poznań: Drukarnia Karola Pompejusza, 1835); Dorota Żołądź-Strzelczyk, „«Jako by mogli być wychowywani młodzieńcy, z których by potem byli słudzy Kościoła Bożego». O wychowaniu w domach ministrów i ordynowaniu na synodach jednoty Braci czeskich w Wielkopolsce”, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 55(2011): 187-204.

¹⁶ Anna Jabłońska, „Rola Kościoła w społeczeństwie staropolskim na przykładzie XVII-wiecznego archidiecezji gnieźnieńskiej”, *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 112(2019): 199-218; Stanisław Litak, *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku. Struktura, funkcje społeczno-religijne i edukacyjne* (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2004); Eugeniusz Wiśniowski, *Parafie w średnio-wiecznej Polsce. Struktura i funkcje społeczne* (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2004).

Wizytacyjne wzmianki o protestantach zawierają rozmaite dane w różnej konfiguracji: nazwisko, rodzinę, miejsce zamieszkania, zaangażowanie w nowe wyznanie. Szlacheccy ewangelicy stanowią dwie podstawowe grupy: mieszkańców danej parafii; właściciele parafii oraz są także wymieniani jako przyczyna profanacji kościoła katolickiego poprzez ich pochówki.

Tabela ilustruje zasięg reformacji na tle parafii katolickich. Dane dotyczą nie tylko stanu z lat 1608-1609, ale też w pewnych przypadkach odnoszą się do bliższej lub dalszej przeszłości i zachodzących zmian. Na 190 jednostek opisanych w wizytacji, 13 znajdowało się na stałe lub przejściowo w posiadaniu protestantów: Dębica, Łagiewniki, Jaktorowo, Niemczyn, Wyszyno, Ostroszcze, Brzyskorzystew (Dąbrowo – przejście), Chomętowo, Krzymowo, Nowa Wieś, Kawnice, Myślubórz, a w trzydziestu działających katolickich parafiach mieszkali protestanci ze stanu szlacheckiego. Szlachta wyznań reformowanych była w każdym z dekanatów, a najliczniej w dekanatach: Świętej Trójcy, Konin, Żnin i Łekno, których stolice stanowiły ważne ośrodki i gdzie istniało najwięcej parafii. Nawet w zakonnej parafii Mogilno mieszkał w swojej wsi „heretyk” – Jan Dąbrowski z żoną (E 40 302).

Bardzo rzadko zaznaczano w wizytacji odłam reformowanego wyznania. Byli to kalwini: zbór w Dębicy Latalskich oraz dom Modliboga w Trłągu (E 40 31v, 297), a także jeden anabaptysta z rodziną (E 40 253v). Według badaczy kalwińskie były także zbory w miejscowościach Brzyskorzystew i Chomętowo¹⁷. W pozostałych przypadkach wizytacji używano po prostu słowa: „heretyk” (E 40 np. 39v, 62, 63v, 67v, 86v, 88v, 120, 169, 185). Mogli to być właśnie bracia czescy. W latach 1551-1608 wśród spisu ich zborów według Jolanty Dworzaczkowej znalazły się następujące parafie z wizytacji W. de Seve: Cienin, Kawnice, Krzymów, Łagiewniki, Myślubórz, Niemczyn, Trłąg¹⁸. Według ustaleń Janusza Małka zbory kalwińskie archidiakonatu w ostatniej ćwierci XVI wieku to: Brzyskorzystew, Chomętowo i Dębica, a braci czeskich: Cienin, Golina, Kawnice, Krzymów?, Łagiewniki, Myślubórz, Niemczyn, Rychwał?, Trłąg, Wyszyno¹⁹.

Narodowość (poza miastami) zaznaczano incydentalnie. W jednym z przypadków był to minister czeski kalwin (E 40 31v) – być może z braci czeskich? Jeden z protestantów z parafii Wilczyno żył także publicznie w konkubinacie (E 40 209v).

¹⁷ Dworzaczkowa, *Reformacja i kontrreformacja*, 25.

¹⁸ Jolanta Dworzaczkowa, „Reformacja w Wielkopolsce”, w *Dzieje Wielkopolski*, t. 1, 542-573; Dworzaczkowa, *Bracia czescy*, dodatek I, 196, 202, mapy; Dworzaczkowa, *Reformacja i kontrreformacja*, dodatek I, 216-217.

¹⁹ Małek, „Zarys dziejów Reformacji”, 24.

Ogółem liczba szlachty-protestantów wynosiła ponad 70 osób. Byli to właściciele poszczególnych dóbr i członkowie ich rodzin, przy czym zostały policzone tylko osoby konkretnie wymienione, np. „szlachcic Mikołaj Słupski ze swoją żoną Zofią Głębocką” lub „szlachcianka Anna Palędzka ze wsi Gościszyno” (E 40 67v, 300).

Problem natomiast stanowi określenie „familia”, która może oznaczać po prostu domowników, w tym także krewnych i służbę. Owa familia szlachty protestanckiej wspomniana w części przypadków prawie zawsze była katolicka (E 40 67v, 102v, 109v, 185, 187v, 209v, 302, 323v), absolutnie wyjątkowo także protestancka (E 40 253v).

Struktura wyznania reformowanego w obrębie rodziny w świetle informacji z wizytacji kształtowała się następująco. Jako ewangelika wskazywano szlachcica wraz z żoną i dziećmi (E 40 97, 255v, 302); szlachcica wraz z żoną (E 40 67v, 92, 109v, 253v, 323v); szlachcica – żona katoliczka (E 40 60, 185, 187v, 297); szlachcica z dziećmi (E 40 88v); samego szlachcica (E 40 62, 63v, 86v, 165v, 169, 173v, 180v, 182, 189, 317); szlachciankę z dziećmi (E 40 88v, 90); samą szlachciankę (E 40 27v, 67v, 79v, 215v, 284, 292v, 300); szlachciankę – dzieci katolicy (E 40 102v). Zdarzają się bowiem różne konfiguracje – mąż protestant, żona katoliczka; matka protestantka – dzieci katolickie. Rodzin o mieszanych wyznaniach było kilka. Nasuwa to różne pytanie o funkcjonowanie takich domów²⁰.

Zdarzała się też zmiana, głównie na katolicyzm: katoliczką została żona Modliboga, która „porzuciła herezję” (E 40 297); podobnie jak „przed dwoma laty” tenutariusz wsi Kuchary, który dodatkowo zyskał odpuszczenie dzięki jezuitom (E 40 92). Mikołaj Orzelski przed śmiercią przeszedł na katolicyzm (E 40 272). Natomiast jedyną nową protestantką „od dwóch lat” była p. Biskupska (E 40 102v). W XVI i XVII wieku konwersje braci czeskich w Wielkopolsce dokonywane z różnych powodów nasilały się²¹.

Okres funkcjonowania reformacji zaznaczano przy okazji kościoła parafialnego lub w indywidualnych przypadkach jako: od długiego czasu, od wielu lat (E 40 np. 31v, 119v, 267v, 361, 420, 406, 406v, 479v, 472, 472), od sześćdziesięciu lat w Cieninie (E 40 324), w Myśliborzu – od około trzydziestu lat (E 40 420).

W przypadku protestantów-właścicieli wsi, w której znajdował się kościół parafialny, ogromne znaczenie miało prawo patronatu. Na terenie archidiaconatu gnieźnieńskiego w latach 1608-1609 patronat królewski dotyczył dwudziestu

²⁰ Jolanta Dworzaczkowa. „Konwersje na katolicyzm szlachty ewangelickiej wyznania czeskiego w Wielkopolsce w XVI i XVII wieku”, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 50(2006): 94.

²¹ Dworzaczkowa, „Konwersje na katolicyzm”, 89-100.

dwóch jednostek, duchowieństwa świeckiego i zakonnego – 53 oraz szlacheckiego – 113 (E 40).

Według definicji Stanisława Litaka:

Patronat [...] w ustawodawstwie kościelnym to ogół praw i obowiązków wobec beneficjum, nadanych przez Kościół fundatorowi i jego spadkobiercom, z których najistotniejsze jest prawo przedstawiania [...] biskupowi kandydata do objęcia tegoż beneficjum kościelnego, zarówno duszpasterskiego (parafialnego), jak też i tzw. prostego z którym nie były związane obowiązki duszpasterskie [...] czyli udzielenia temuż kandydatowi tzw. prezenty na odpowiednie beneficjum²².

Patronat przybierał postać personalnego lub realnego – związanego z majątkiem nieruchomym. Stanowił łącznik między świeckimi i Kościołem. Patroni mieli także pewne zobowiązania. Od ich opieki materialnej („kościół powinni reperować dziedzice i patroni kościoła” – E 40 296v) oraz obsady duchownego zależało funkcjonowanie parafii²³.

Na początku XVII wieku najwięcej byłych kościołów parafialnych katolickich znajdowało się w dekanacie Żnin i Słupca. Według wizytacji patronat właściciela protestanta oznaczał kilka możliwości. Najbardziej oczywista – przestawała istnieć parafia katolicka z konsekrowanym kościołem. Stanowisko duchownego wakowało (niekiedy od długiego czasu), nie było też oczywiście nabożeństw ani sakramentów, różne losy spotykały również budynek, wyposażenie kościoła i to, co do niego należało (zob. niżej). W części przypadków parafia rozumiana jako zespół różnych elementów po prostu niszczała. Tak działo się w parafii Ostroszce(?), gdzie istniał kościół drewniany, konsekrowany pod wezwaniem św. Krzyża. Plebana nie było tam od długiego czasu, a właściciel, Stanisław Modlibóg, nie dbał o nią, więc przewidywano, iż „wkrótce żaden tej parafii nie zostanie ślad” (E 40 267-267v).

Większość zlikwidowanych parafii katolickich stawała się zborami. W kościele działał minister protestancki, który też mógł przy nim mieszkać zamiast wcześniejszego plebana i korzystać z jego uposażenia (E 40, 31v, 83, 119v, 120, 169, 270v, 272v, 324, 325v)²⁴. Zdarzało się, że kościół i jego otoczenie

²² Litak, *Od reformacji do Oświecenia*, 96.

²³ *Dokumenty soborów powszechnych*, t. IV, cz. 1 (1511-1870) Lateran V, Trydent, Watykan I, oprac. Arkadiusz Baron i Henryk Pietras (Kraków: Wydawnictwo WAM, 2007), 526-527; Krystyna Górńska, *Parafie dekanatu węgrowskiego diecezji łuckiej w latach 1604-1805*, rozprawa doktorska, Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, 2023, 87-96; Litak, *Parafie w Rzeczypospolitej*, 96-100; Bogumił Szady, *Prawo patronatu w Rzeczypospolitej w czasach nowożytnych. Podstawy i struktura* (Lublin: Wydawnictwo-Drukarnia Liber, 2003).

²⁴ Dworzaczkowa, *Reformacja i kontrreformacja*, 17-18, 28, 32-33.

niszczało dopiero po tym, gdy przestawało być potrzebne protestantom – jak w miejscowości Brzyskorzystew, gdzie trzy lata wcześniej mieszkał i działał minister protestancki (270v), lub w Niemczynie, gdzie obok zniszczonej świątyni popadał w ruinę dom plebana, wcześniej zamieszkiwany przez ministra protestanckiego (E 40 83). Właściciel Niemczyna Grudziński po prostu przestał utrzymywać zbór, choć był człowiekiem zamożnym²⁵.

Ciekawy przypadek stanowi parafia w Krzymowie z drewnianym kościołem św. Marii Magdaleny. Wcześniej panem wsi był protestant Władysław Grodziecki, który przeznaczył go na miejsce pobytu i działalności ministra, więc od długiego czasu nie przebywał tu pleban. Następnie wieś przeszła w posiadanie Rafała Jarochońskiego, który podjął działania mające na celu przywrócenie parafii katolickiej – oddał katolikom kościół, ale zatrzymał uposażenie, więc był problem z obsadą plebana²⁶. W efekcie, w niedzielę i święta msze, kazania i spowiedź odprawiali franciszkanie z Koła, „zawołani” przez pana Jarochońskiego, co wywoływało monity archidiacona. Kościół posiadał pewne elementy konieczne do funkcjonowania (między innymi „sakramenty”, pewne pojedyncze konsekrowane naczynia liturgiczne w zakrystii), ale jednocześnie występowały też różne braki – np. metrykaliów, ksiąg, fundacji, odpowiedniego zamknięcia tabernakulum, a klucze do „sakramentów” posiadał właściciel. Nie było szkoły, której budynek stojący niegdyś po drugiej stronie cmentarza zawalił się. Grodziecki wybudował nowy dom przy plebańskim, w którym mieszkał minister i mógł tam także przebywać rektor, również „zawołany” przez Jarochońskiego. Nauczyciel ostatecznie został ulokowany w domu plebana, aby uczyć jego synów (E 40 120-120v).

Mikołaj Orzelski, który przed śmiercią przeszedł na katolicyzm, wybudował w swojej wsi podległej parafii w Juncewie „sacellum”, które nie było konsekrowane i w którym bez indultu pleban lub jego wikariusz odprawiali msze w niedzielę i święta. W kaplicy pochowanych zostało dwóch protestantów. Budynek nie wymagał remontu, robił wręcz dobre wrażenie, a wewnątrz wisały piękne obrazy. Mimo pewnych nieprawidłowości znajdowały się w nim odpowiednie „sakramenty”, ołtarz, paramenty, a obok dobra dzwonnica, cmentarz i nowy dom dla duchownego. Właściciel wybudował także szkołę i płacił zatrudnionemu w niej nauczycielowi (E 40 272-272v).

Wyraźnie widać tu zależność od postawy właściciela wsi, tego, co on uznawał za ważne także dla siebie z powodów ideowych lub materialnych; to etap przejściowy oraz obraz tego, jak mogła wyglądać w praktyce reformacja w Wielkopolsce.

²⁵ Dworzaczkowa, *Reformacja i kontrreformacja*, 209.

²⁶ Jolanta Dworzaczkowa, „Zbory braci czeskich w dawnym powiecie konińskim”, w Jolanta Dworzaczkowa, *Z dziejów braci czeskich w Polsce* (Poznań: Instytut Historii UAM, 2003), 45.

Inny przypadek to parafia w Kiskowie. Właścicielem miasta był protestant Wawrzyniec Niemojewski, ale działała tam parafia katolicka. Drewniany kościół odbudowany po pożarze nie był konsekrowany, więc odprawiano w nim dzięki indultowi. Co prawda, od dawna nie było plebana, ale prezbiter Marcin z Rychwału miał oficjalną zgodę jako komendariusz i sprawował opiekę duszpasterską. W wyposażeniu i kulcie stwierdzono co prawda pewne braki, ale ogólna sytuacja prezentowała się całkiem dobrze. Jedynym „heretykiem” w tej parafii był właściciel, ponieważ nawet jego żona i „familia” byli katolikami (E 40 183v-185v).

Ciekawa była sytuacja parafii w Trlągu. Właścicielem wsi z kościołem murowanym i krytym dachówką był Jan Modlibóg, protestant, natomiast prawo patronatu należało do niego i Łukasza Wilczyńskiego (na zmianę prawo prezenty). Po wakacie z powodu śmierci poprzedniego duchownego jego miejsce zajął legalny następca. Kościół posiadał konieczne elementy, jak „sakramenty”, naczynia, paramenty (choć np. brakowało wyszywanych ornatów itp.). Pleban właściwie wypełniał swoje obowiązki, mimo braku domu plebańskiego i szkoły, przynależnych dochodów czy sporych problemów z budynkiem. Tymczasem przy kościele mieszkał J. Modlibóg, w którego domu głoszone kazania, a cała jego „familia” była protestancka. Jedynie żona przeszła na katolicyzm (E 40 295v-297).

Prawo patronatu mogło też mieć inny zasięg. W Raczkowie istniał od dłuższego czasu wakant i nie było altarysty przy ołtarzu św. Doroty, ponieważ utrzymanie stanowiły dziesięciny płacone z jednej ze wsi protestanta Latałskiego (E 40 36).

Parafia i kościół parafialny posiadały także swoje wyposażenie i uposażenie. Co działo się z nimi, gdy patron należał do kościoła reformowanego? W wizytacji kwitowano inwentarz i dochody krótko: zanikła, zniszczona i sprofanowana przez heretyków, wakant od wielu lat, oraz sporządzono notatkę, iż dochody z erekcji zostały odnotowane w *liber beneficiorum* (E 40 361, 406, 406v, 407v, 420, 472, 475, 479v, 480). Rekuncyliowana parafia Chojna posiadała zróżnicowane wyposażenie, choć bez przepychu, między innymi monstrancję, kielichy, puszkę, pastorał, szaty liturgiczne, tkaniny, kandelabry, potrzebne księgi itp. (E 40, 360-360v). Parafia w Krzymowie dysponowała niewielkim i biedniejszym wyposażeniem (np. mosiężną a nie srebrną czy złotą monstrancję) (E 40 373-373v). Świątynia w Dąbrowie miała niewiele przedmiotów, za to jakościowo dobre – np. kielich srebrny złoty, srebrny krzyż, mosiężne kandelabry, mszał, graduał, brewiarz, agendę, tkaniny z atłasu i jedwabiu (E 40 407). W kościele w Trlągu znajdowały się naczynia, szaty, księgi i różne paramenty w niewielkiej liczbie i raczej skromne. Brakowało erekcyjnych zapisów, lecz zostały przedstawione dochody pod postacią dziesięcin (E 40 412, 475). Dane te jednocześnie świadczą także o tym, że wizytator miał wstęp do tych jednostek.

Parafia to nie tylko wieś z kościołem, ale też inne miejscowości (w przypadku przejętych przez protestantów w archidiakonacie – od jednej do zazwyczaj kilku), więc problem dotyczył większego terenu i większej liczby ludności. Bardzo ważnym zagadnieniem pozostaje zatem przynależność poddanych wsi, w których znajdował się kościół parafialny i innych, będących własnością protestanckich właścicieli. Jest to jednocześnie pytanie o zakres i możliwości oddziaływania nowych wyznań na szersze grupy zależne od szlachty.

W wizytacji w prawie wszystkich przypadkach przejętych parafii – oprócz wsi Wólka, której właściciel, mający całą rodzinę i rodzinę protestancką, namawiał poddanych do słuchania kazań (E 40 253v) – pojawia się stwierdzenie, iż mieszkańcy/poddani, pozostający katolikami²⁷, uczestniczyli w nabożeństwach i sakramentach w kościołach sąsiednich miejscowości (E 40 31v, 86v, 88v, 119v, 267v, 270v, 273, 323v, 326). Ciekawe byłoby zweryfikowanie, jak w rzeczywistości wyglądało zaangażowanie tych mieszkańców w kult w takiej sytuacji.

W parafii Smogulec mieszkał protestant Stanisław Smogulecki, który nie utrzymywał ministra, ani też nie głoszone w jego domu kazań i który nie przeszkadzał też swoim poddanym chodzić do kościoła. Wszystko to być może dlatego, że „stary jest”? (E 40 63v). Nie stanowi to oczywiście tłumaczenia powszechnej postawy szlachty wobec ich poddanych.

Tylko raz (Wielki Lisiec) odnotowano chłopów, którzy zostali ekskomunikowani przez plebana z powodu nieobecności na mszy. Nie wiadomo, czy miało to związek z faktem, iż w tej samej parafii, w Małym Liścu rezydowała rodzina ewangelicka (E 40 90-90v).

Analiza ksiąg wizytacyjnych umożliwia również wgląd w to, w jaki sposób działały kościoły reformowane i jak traktowali je wyznawcy. Część tzw. heretyków ma ministra i bierze udział w kulcie w swoim domu (E 40 88v, 253v, 297) lub podległej sobie dawnej parafii (zob. wyżej), część udaje się w tym celu do innych wsi szlacheckich (E 40 302, zob. niżej), część nie ma ministra, kazań, modlitw w domu (E 40 63v, 86v, 169, 173v, 183 185, 189, 209, 255v, 317), a o części brak danych (E 40 np. 27v, 109v, 165v, 187v, 215v, 293, 300). Celom religijnym mogły bowiem służyć zarówno dawne kościoły parafialne, jak też prywatne domy. Symptomatyczne jest wręcz schematyczne stwierdzenie w wizytacji, że protestanci „trzymali” lub nie ministra i słuchali lub nie kazań w swoich domach.

Ciekawe zagadnienie stanowią drogi recepcji nowych idei. Czy była to rodzina, sąsiedzi, znajomi, inne czynniki? W świetle wizytacji kwestia rodziny wygląda dość skomplikowanie – mogła być ona ważnym czynnikiem, ale zdarzało

---

²⁷ Dworzaczkowa, *Reformacja i kontrreformacja*, 31-32.

się, że jej część była protestantami, a część katolikami, np. rodzic protestant, dziecko katolik (nie odwrotnie) lub każde z małżonków innego wyznania.

Opisano też przypadek dzierżawcy części miejscowości Nowa Wieś, należącej do zdeklarowanego protestanta Władysława Przyjemskiego. Wraz z żoną byli „heretykami” i w celach kultu udawali się do ośrodka istniejącego u właściciela (E 40 323v).

Poszczególne posiadłości szlacheckie stanowiły punkty lub czasem ośrodki reformacji. Najwięcej protestantów, bo aż trzech szlachciców było w parafii Waliszewo (E 40 189, 189v), ale nie ma informacji o jakiegokolwiek ich działalności. Natomiast pewne miejscowości funkcjonowały jako centra religijne, a zapewne i polityczne czy towarzyskie reformacji skupiające okoliczną szlachtę. W dawnych kościołach parafialnych działali ministrowie, odprawiano kazania i udawali się tam szlacheccy wierni, którzy sami nie mieli ministra ani też kazań we własnych domach. Dlatego też do Wyszyny, należącej do Andrzeja Grodzieckiego, gdzie niegdyś znajdował się kościół parafialny, przybywała między innymi Anna z Pałędzia Lisiecka z synami (E 40 90, 102v, 119v), do Dębnicy Mikołaja Latańskiego – Jan Gniazdowski, Jan Jarochoński, Marcin Jamiołowski, Zawadzki (E 40 31v, 36, 173v, 189), do Cienina Władysława Przyjemskiego – jego arendarz (E 40 323v, 324). Latańscy, patroni parafii w Dębnicy i Łągiewnikach oraz altarii w Raczkowie, należeli do najwcześniejszych i najbardziej znaczących rodów protestanckich w Wielkopolsce²⁸. Chorążyc Andrzej Grodziecki pochodzący z ewangelickiej rodziny „utrzymywał zbory w Wyszynie i Krzymowie, ale najmłodszy brat, Władysław, przejąwszy Krzymów, sprzedał tę wieś”. Władysław był właścicielem dwóch parafii, obie były wówczas protestanckie (E 40 119v, 120). Syn Andrzeja, także Andrzej, aktywny działacz protestancki, około 1619 r. przeszedł z całą rodziną na katolicyzm po nieszczęściach, jakie go dotknęły, i w ten sposób przestał działać zbor w Wyszynie, który funkcjonował od 1573 r. (E 40 90, 119v, 120)²⁹. Władysław Przyjemski i jego żona Barbara z Leszczyńskich na przełomie XVI i XVII wieku tworzyli protestancką linię rodziny, bardzo aktywnie działającą na polu nowej religii. Ich starannie wykształceni synowie przeszli na katolicyzm, a zbor w Cieninie działał do 1644 r., gdy Andrzej sprzedał wieś katolikowi³⁰. Natomiast syn Rocha Gorderoskiego, ewangelickiego właściciela Kawnic, agitował za katolicyzmem i chciał przywrócić kościół katolikom (E 40 325v), co też nastąpiło ostatecznie w 1615 r.³¹

²⁸ Dworzaczkowa, *Reformacja i kontrreformacja*, 10, 17, 37.

²⁹ Dworzaczkowa, „Zbory braci czeskich”, 45. Tutaj Andrzej s. Andrzeja jako Adam.

³⁰ Dworzaczkowa, „Konwersje na katolicyzm”, 93; Dworzaczkowa, „Zbory braci czeskich”, 42-43, 46-47.

³¹ Dworzaczkowa, „Konwersje na katolicyzm”, 91.

Miejsce duchownego protestanckiego w tym szlacheckim świecie dobrze określają następujące sformułowania używane w wizytacji: minister, którego trzyma/nie trzyma pan (E 40 np. 86v, 90, 169, 189), który okupuje kościół parafialny (E 40 173v, 323v), głosi kazania w kościele i oddziałuje na właściciela i innych (E 40 31v).

ŹRÓDŁO KATOLICKIE O PROTESTANTACH

Inny aspekt zagadnienia stanowi sposób, w jaki szlacheckich protestantów traktowali twórcy źródła, stanowiącego podstawę podjętej rekonstrukcji. Należy także pamiętać o tym, iż wizytacyjna księga katolicka z okresu potrydenckiego ze swojej genezy nie mogła być obiektywna, ponieważ przedstawiała punkt widzenia przeciwników protestantyzmu i reformacji.

W wizytacji użyto charakterystycznej terminologii – „heretyk”. Słowo to pochodzące z greki, oznaczające buntownika i odszczepieńca, obecnie tłumaczy się jako oznaczenie „chrześcijanina świadomie zaprzeczającego jakiejś prawdzie, w którą należy wierzyć wiarą boską i katolicką, lub uporczywie o niej powątpiewający (kan. 751); zaprzeczenie lub powątpiewanie o prawdach wiary ujawnia heretyk na zewnątrz słowem, pismem, znakiem lub czynem”³².

Z kolei herezja oznacza „zawładnięcie czymś, powzięcie mniemania, także utworzenie odrębnej wspólnoty, w znaczeniu ogólnoreligijnym”, jest tłumaczona jako „zakwestionowanie podstawowej prawdy danej religii przez jednostkę lub grupy stanowiące jej wyznawców albo traktowanie wybranego elementu jako całości doktryny religijnej (teologicznej)”. W Biblii użycie tego terminu „może oznaczać naukę, wyodrębniony kierunek bądź też schizmę lub sektę rozbijającą jedność [...] Sobór Trydencki sprecyzował ramy ortodoksji katolickiej, a potępiając nauki heretyckie jako takie (bez wymienienia imienia heretyków) wskazał na konieczność odróżnienia obiektywnej treści herezji od twórcy lub wyznawcy”³³.

Herezja jest efektem postawy, która została określona w sposób następujący: „Kościół [...] twierdzi, iż tylko on był i jest władny decydować o sposobach przechodzenia od przykazań Starego do Nowego Testamentu. [...] uważa się za upoważnionego na wieki do dbania o trwanie Kościoła dostosowując go do

³² Anton Dąbiński, „Heretyk”, w *Encyklopedia katolicka*, red. Jan Walkusz, Stanisław Janeczek i in., t. 6 (Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1993), 750-751.

³³ Wincenty Myszor, „Herezja”, w *Encyklopedia katolicka*, t. 6, 751, 753.

aktualnych wymogów w zgodzie z celami nakreślonymi przez jego założyciela, Jezusa”³⁴. Protestantyzm oznaczał duże wyzwanie dla Kościoła katolickiego.

W okresie staropolskim „heretyk” był nawet gorszy od „schizmatyka” jako zdrajca, a więc obcy. Jednocześnie należałoby w nim dostrzec też bliźniego i oddzielić od herezji oraz widzieć jako przyczynę ułomności samego Kościoła. Ponadto, stał się też pewnego rodzaju wyobrażeniem z charakterystycznymi cechami³⁵. „Heretyk” od połowy XVII wieku z powodu ksenofobii i lęku zaczął coraz bardziej funkcjonować jako obcy i wróg³⁶.

W wizytacji z początku XVII wieku słowo „heretyk” ma pejoratywny wydźwięk. O umiejscowieniu wzmianek o tzw. heretykach zdecydował formularz. Wymieniano ich jako tych, którzy nie powinni być pochowani na cmentarzu i w kościele katolickim. W związku z tym stosowano formułkę, iż cmentarz nie jest zbezczeszczone przez rozlanie krwi, pochówek ekskomunikowanych i heretyków – pojawia się ona w przypadku większości katolickich parafii (E 40 35, 133v i in.). Były jednak i takie, które zostały „sprofanowane”. Taki przypadek wymagał odpowiednich działań ze strony władz duchownych. Kościół w Podlesiu, w którym pochowano niegdyś „heretyka”, nie został rekonyliowany, ale działał dzięki indultowi (E 40 39v). W parafii Chojna pochowano protestantów, lecz potem kościół rekonyliowany oraz ekshumowano ich ciała (E 40 61v). W Kucharach kościół także był rekonyliowany przez sufragana gnieźnieńskiego (E 40 92). Kościół w Srebrnych Górkach był „sprofanowany” (E 40 78v), kaplica w Niemczynie również i nie odprawiano w niej, zapewne z innych powodów (E 40 83). W kaplicy Orzelskiego, który przeszedł na katolicyzm, byli pochowani dwaj „heretycy” pod sklepieniem wybudowanym z palonej cegły pod wielkim ołtarzem (E 40 272).

Obecność heretyków lub jej brak odnotowywano na końcu podstawowego opisu parafii, w bardzo charakterystycznym towarzystwie: ekskomunikowanych, cudzołóżników, nałożników/żyjących w konkubinacie³⁷ oraz lichwiarzy, czyli różnego typu publicznych gorszycieli (E 40 43, 46, 51, 72, 104 i in.). Jest to schemat obowiązujący dla całego archidiaconatu. Występują więc jako „inny”, a nawet „obcy”, w każdym razie jako element niepasujący, niewłaściwy w społeczności. Obecność heretyków w skróconej formie odnotowywano dodatkowo

³⁴ Hervé Masson, *Słownik herezji w Kościele katolickim* (Katowice: Wydawnictwo Książnica, 1993), 11.

³⁵ Kościelny, *Dzieje reformacji w Polsce*, 346-350; Janusz Tazbir, *Szlachta i teologowie. Studia z dziejów polskiej kontrreformacji* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo „Wiedza Powszechna”, 1987), 117-138.

³⁶ Tazbir, „Mniejszości wyznaniowe”, 547-548.

³⁷ Krzysztof Szczygielski, „Terminologia odnosząca się do konkubinatu XII-XVIII wieku w polskim ustawodawstwie synodalnym”, *Miscellanea Historico-Iuridica* 6(2008): 27-40.

także w części „braki”, kończącej opis każdej parafii (E 40 189v, 284v, 293, 302v i in.), co także jest wymowne.

Charakterystyczny jest również sposób opisu reformacji: heretyk/minister sekty kalwińskiej (E 40 31v, 297), kościół sprofanowany herezją (E 49 31v, 324, 325v, 326, 325v), minister uwodzi/mami lud kazaniem (E 40 31v, 119v, 270v).

Terminologia, kategoria w formularzu, sposób opisu działalności nowego wyznania pokazuje także miejsce, jakie protestancka szlachta zajmowała w formalnym traktowaniu i pojęciu katolickim. Z jednej strony wymieniana jest razem z innymi przypadkami nieakceptowalnymi w społeczeństwie katolickim, ale z drugiej – nikt nie kwestionuje jej pozycji społecznej i w pełni ją uznaje. Jest to wynikający z polskich uwarunkowań politycznych, społecznych, ideowych, religijnych itd. ciekawy socjologiczny przykład relacji, kontaktów, interakcji, tożsamości, więzi, sposobu funkcjonowania staropolskiego społeczeństwa³⁸. Co bowiem istotne, w przypadku szlachty protestanckiej w księdze zachowano jednak formalną tytulaturę – dominus, nobilis, generosus i opisywano jako właścicieli miejscowości i patronów kościołów (E 40 27v, 86v, 119v, 284 i in.).

PODSUMOWANIE

Obraz reformacji jest przedstawiony przez pryzmat jej przeciwników – Kościół katolicki, co rodzi określone konsekwencje. Jest tworzony z punktu widzenia parafii. Podkreślając odstępstwo szlachty od religii katolickiej, respektowano jednocześnie jej pozycję w społeczeństwie staropolskim.

Obraz reformacji we wschodniej Wielkopolsce trzydzieści lat po konfederacji warszawskiej stanowił kalejdoskop różnych indywidualnych przypadków. Przynależność do protestantyzmu i rodzaj działań nie tworzyły systemu, lecz zależały przede wszystkim od indywidualnych decyzji i konkretnych przedstawicieli szlachty. Stanowili oni najważniejszy czynnik reformacji.

Dane pozwalają też dostrzec różne fluktuacje, np. zmiany pokoleniowe. Wydaje się przy tym, jakby reformacja traciła impet – jest to już przede wszystkim zastany stan rzeczy, protestanci nie są aż tak bardzo aktywni w swoim działaniu, występuje więcej konwersji na katolicyzm. Wspólnym mianownikiem jest natomiast fakt, iż szlachta wciąż miała wybór i korzystała z niego, co dotyczyło zarówno protestantyzmu, jak i katolicyzmu. Konfederacja warszawska wciąż obowiązywała.

---

³⁸ Barbara Szacka, *Wprowadzenie do socjologii* (Warszawa: Oficyna Naukowa, 2003), 119-202; Piotr Sztompka, *Socjologia. Wykłady o społeczeństwie* (Kraków: Znak Horyzont, 2021), 111-216.

BIBLIOGRAFIA

Przedmiotowa

- Aleksandrowicz, Marian. *Archidiakonat gnieźnieński w latach 1706-1721*. Lublin, 1973, praca doktorska, maszynopis autora.
- Dobosz, Józef, red. *Dzieje Gniezna – pierwszej stolicy Polski*. Gniezno: Miasto Gniezno, Powiat Gnieźnieński, 2016.
- Kopczyński, Michał, i Wojciech Tygielski, red. *Pod wspólnym niebem. Narody dawnej Rzeczypospolitej*. Warszawa: Muzeum Historii Polski i Bellona, 2010.
- Kumor, Bolesław. „Granice metropolii i diecezji polskich (966-1939)”. *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 18 (1969): 289-352.
- Rykała, Andrzej. *Mniejszości religijne w Polsce. Geneza, struktury przestrzenne, tło etniczne*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2011.
- Szacka, Barbara. *Wprowadzenie do socjologii*. Warszawa: Oficyna Naukowa, 2003.
- Sztompka, Piotr. *Socjologia. Wykłady o społeczeństwie*. Kraków: Znak Horyzont, 2021.
- Świdarska-Włodarczyk, Urszula. *Homo nobilis. Wzorzec szlachecka w Rzeczypospolitej XVI i XVII wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2017.
- Topolski, Jerzy. „Gniezno miastem wielkich jarmarków”. W *Dzieje Gniezna*, red. Jerzy Topolski, 260-324. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1965.
- Topolski, Jerzy, red. *Dzieje Wielkopolski*. T. 1: *Do roku 1793*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1969.

Podmiotowa

Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie

- Akta Konsystorza Generalnego: E sygn. 40 (Wizytacja archidiakonu gnieźnieńskiego Wincen-tego de Seve 1608-1609); E sygn. 2b (Wizytacja archidiakonu gnieźnieńskiego Adama Leśniewskiego bez dekanatu konińskiego 1632-1633); E sygn. 3 (Wizytacja archidiakonu gnieź-nieńskiego Świętosława Strzałkowskiego i Jakuba Dubickiego 1639-1640); E sygn. 6 (Wizytacja archidiakonu gnieźnieńskiego Stanisława Lipskiego 1696-1699).
- Augustyniak, Urszula. „Antyklerykalizm szlachecki w Rzeczypospolitej Obojga Narodów jako problem badawczy”. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 57(2013): 96-122.
- Bem, Kazimierz. „Ustroje Kościołów ewangelicko-reformowanych w Rzeczypospolitej Obojga Narodów na przełomie XVI i XVII w.”. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 57(2013): 123-153.
- Dąbiński, Anton. „Heretyk”. W *Encyklopedia katolicka*, red. Jan Walkusz, Stanisław Janeczek i in. T. 6, 750-751. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1993.
- Delumeau, Jean. *Reformy chrześcijaństwa w XVI i XVII w.* T. 1-2. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1986.
- Dokumenty soborów powszechnych*. T. IV, cz. 1: (1511-1870) *Lateran V, Trydent, Watykan I*, oprac. Arkadiusz Baron i Henryk Pietras. Kraków: Wydawnictwo WAM, 2007.
- Dworzackowa, Jolanta. *Bracia czescy w Wielkopolsce w XVI i XVII wieku*. Warszawa: Wydaw-nictwo Naukowe Semper, 1997.
- Dworzackowa, Jolanta. „Konwersje na katolicyzm szlachty ewangelickiej wyznania czeskiego w Wielkopolsce w XVI i XVII wieku”. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 50(2006): 89-100.
- Dworzackowa, Jolanta. „Reformacja w Wielkopolsce”. W *Dzieje Wielkopolski*. T. 1: *Do roku 1793*, red. Jerzy Topolski, 542-573. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1969.

- Dworzaczkowa, Jolanta. *Reformacja i kontrreformacja w Wielkopolsce*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1995.
- Dworzaczkowa, Jolanta. „Zbory braci czeskich w dawnym powiecie konińskim”. W Jolanta Dworzaczkowa. *Z dziejów braci czeskich w Polsce*, 41-47. Poznań: Instytut Historii UAM, 2003.
- Dworzaczkowa, Jolanta. „Żywe słowo w działalności różnowierców wielkopolskich”. *Roczniki Humanistyczne* 34, z. 2 (1986): 145-148.
- Górska, Krystyna. *Parafie dekanatu węgrowskiego diecezji łuckiej w latach 1604-1805*, rozprawa doktorska. Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, 2023.
- Hamryszczak, Artur. „Canonical visitations as historical source”. *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 105(2016): 53-62.
- Jabłońska, Anna. *Funkcje społeczne archidiaconatu gnieźnieńskiego w XVII wieku*. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2013.
- Jabłońska, Anna. „Obraz duchowieństwa parafialnego w świetle wizytacji Wincentego de Seve (1608-1609). Wybrane aspekty”. *Roczniki Humanistyczne* 65, z. 2(2017): 5-22.
- Jabłońska, Anna. „Rola Kościoła w społeczeństwie staropolskim na przykładzie XVII-wiecznego archidiaconatu gnieźnieńskiego”. *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 112(2019): 199-218.
- Kłoczowski, Jerzy. *Dzieje chrześcijaństwa polskiego*. Warszawa: Świat Książki, 2007.
- Korolko, Mirosław. *Klejnot swobodnego sumienia. Polemika wokół konfederacji warszawskiej 1573-1658*. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1974.
- Konfederacja warszawska 1573 roku wielka karta polskiej tolerancji*, oprac. Mirosław Korolko i Janusz Tazbir. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1980.
- Kościelny, Piotr. *Dzieje reformacji w Polsce*. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 2017.
- Kriegseisen, Wojciech. „Reformacja a geneza demokracji szlacheckiej w Polsce”. *Rocznik Teologiczny* 60, z. 3(2018): 189-219.
- Kumor, Bolesław. „Nieznane Ordinationes et Decreta synodu kurzelowskiego z 6-8 VI 1617”. *Prawo Kanoniczne. Kwartalnik Prawno-Historyczny* 11, nr 1-2(1968): 275-315.
- Kumor, Bolesław, i Zdzisław Obertyński, red. *Historia Kościoła w Polsce*. T 1: *Do roku 1764*, cz. 2: *Od roku 1506*. Poznań: Pallottinum, 1974.
- Litak, Stanisław. *Od reformacji do Oświecenia. Kościół katolicki w Polsce nowożytnej*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1994.
- Litak, Stanisław. *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku. Struktura, funkcje społeczno-religijne i edukacyjne*. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2004.
- Łukaszewicz, Józef. *O kościołach Braci Czeskich w dawnej Wielkopolsce*. Poznań: Drukarnia Karola Pompejusza, 1835.
- Maciuszko, Janusz T. *Konfederacja warszawska 1573 roku. Geneza, pierwsze lata obowiązywania*. Warszawa: Chrześcijańska Akademia Teologiczna, 1984.
- Mańtek, Janusz. „Periodyzacja reformacji w Polsce”. *Czasy Nowożytne* 31(2017): 19-26.
- Mańtek, Janusz. „Zarys dziejów Reformacji w Wielkopolsce”. *Gdański Rocznik Ewangelicki* 10(2016): 21-31.
- Masson, Hervé. *Słownik herezji w Kościele katolickim*. Katowice: Wydawnictwo Książnica, 1993.
- Myszor, Wincenty. „Herezja”. W *Encyklopedia katolicka*, red. Jan Walkusz, Stanisław Janeczek i in. T. 6, 751-754. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1993.
- Schramm, Gottfried. *Szlachta polska wobec reformacji 1548-1607*. Warszawa: Neriton, 2013.

- Szady, Bogumił. *Prawo patronatu w Rzeczypospolitej w czasach nowożytnych. Podstawy i struktura*. Lublin: Wydawnictwo-Drukarnia Liber, 2003.
- Szczygielski, Krzysztof. „Terminologia odnosząca się do konkubinatu XII-XVIII wieku w polskim ustawodawstwie synodalnym”. *Miscellanea Historico-Iuridica* 6(2008): 27-40.
- Tazbir, Janusz. „Mniejszości wyznaniowe w Polsce XVI-XX w.”. W *Jezuicka ars historica. Prace ofiarowane Księdzu Profesorowi Ludwikowi Grzebieniowi*, red. Marek Inglot i Stanisław Obirek, 543-558. Kraków: Wydawnictwo WAM, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum”, 2001.
- Tazbir, Janusz. *Szlachta i teologowie. Studia z dziejów polskiej kontrreformacji*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo „Wiedza Powszechna”, 1987.
- Tazbir, Janusz. *Tradycje tolerancji religijnej w Polsce*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1980.
- Wijaczka, Jacek. „Reformacja w Koronie w XVI w. – sukces czy niepowodzenie?”. *Gdański Rocznik Ewangelicki* 8(2014): 13-34.
- Wiśniowski, Eugeniusz. *Parafie w średniowiecznej Polsce. Struktura i funkcje społeczne*. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2004.
- Żołądź-Strzelczyk, Dorota. „Jako by mogli być wychowywani młodzieńcy, z których by potem byli słudzy Kościoła Bożego». O wychowaniu w domach ministrów i ordynowaniu na synodach jednoty Braci czeskich w Wielkopolsce”. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 55(2011): 187-204.

Netografia

- Województwo kaliskie w drugiej połowie XVI wieku. Mapa w skali 1:500 000 — GeoNode (atlasfontium.pl). Dostęp 11.08.2023.

OBRAZ REFORMACJI SZLACHECKIEJ W WIELKOPOLSCE TRZYDZIEŚCI LAT PO KONFEDERACJI WARSZAWSKIEJ W ŚWIETLE ŹRÓDŁA KOŚCIELNEGO

Streszczenie

W artykule przedstawiono próbę odpowiedzi na pytanie, jak funkcjonowały wyznania reformowane na terenie Wielkopolski w kilkadziesiąt lat po 1573 r. Podstawę źródłową stanowi wizytacja archidiakonatu gnieźnieńskiego, obejmującego wschodnią część Wielkopolski, przeprowadzona w latach 1608-1609 przez Wincentego de Seve. We wspomnianej wizytacji zarejestrowano ponad 70 osób stanu szlacheckiego przynależących do różnych odłamów wyznania reformowanego. Jeżeli protestantem był właściciel wsi, w której znajdował się kościół parafialny, to świątynię przejmowano na zbór. Stąd też katolicy mieszkańcy wsi uczestniczyli w nabożeństwach i sakramentach w kościołach sąsiednich miejscowości. Często w kościele działał minister protestancki, jednak celom religijnym służyły również prywatne domy. Funkcjonowały także miejsca stanowiące centra religijne oraz polityczne czy towarzyskie reformacji skupiające okolicę. Często rodziny protestanckie nie były jednolite wyznaniowo, a część ich członków była katolikami. Można zauważyć również, że reformacja traciła impet, gdyż protestanci nie byli aktywni w swoim działaniu i dochodziło do coraz większej liczby konwersji na katolicyzm.

Słowa kluczowe: wizytacja; konfederacja warszawska; reformacja; protestantyzm; Wincenty de Seve; kontrreformacja; reforma katolicka; archidiakoniat gnieźnieński; Wielkopolska; szlachta.

THE IMAGE OF THE NOBLE REFORMATION
IN WIELKOPOLSKA THIRTY YEARS AFTER THE WARSAW CONFEDERATION
IN THE LIGHT OF A CHURCH SOURCE

Summary

The article presents an attempt to answer the question of how the reformed denominations functioned in Greater Poland several decades after 1573. The source basis of the article is the visitation of the Archdeaconry of Gniezno, covering the eastern part of Greater Poland, carried out in 1608–1609 by Wincenty de Seve. During the aforementioned visitation, over 70 noblemen belonging to various factions of the Reformed denomination were registered. If the owner of the village where the parish church was located was a Protestant, he was taken over by a congregation. Hence, the Catholic inhabitants of the village participated in services and sacraments in the churches of the neighbouring towns. Often, a Protestant minister operated in the church, but private houses also served religious purposes. There were also places that were local religious and political or social centres of the Reformation. Often, Protestant families were not religiously uniform, and some of their members were Catholics. It is also evident that the Reformation was losing momentum, because Protestants were not active in their activities and conversions to Catholicism became increasingly frequent.

Keywords: visitation; Warsaw Confederation; Reformation; Protestantism; Wincenty de Seve; Counter-Reformation; Catholic Reform; Gniezno Archdeaconry; Greater Poland; nobility.